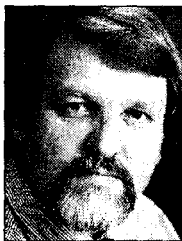

Teori og tidsånd

ET MØNSTER: Det som var politisk ukorrekt, er nå i ferd med å bli «mainstream»

BERNT
HAGTVET

Professor i statsvitenskap ved UiO

Omløpshastigheten for vitenskapelige teorier er nå nede i under 20 år. Så kort tid tar det før foreldelsen setter inn fordi perspektivene og våre kunnskaper og «teoribehov» skifter. Et instruktivt og aktuelt eksempel på hvordan teorier ofte er sterkt avhengige av en tidsånd, finner vi i den innflytelsesrike teorien om det totalitære samfunn.

Totalitarianismeteorien var den idé, mest kraftfullt formulert av Hanna Arendt i 1951 og senere fulgt opp av talløse samfunnsforskere og historikere, at Stalins og Hitlers regimer var essensielt like. Begge hadde en massemobiliserende ideologi basert på en teori om historisk lovmessighet; begge brukte massiv terror og var skyld i millioners død; begge gjorde utstrakt bruk av hemmelig politi og angivere; begge tok sikte på sterk statlig kontroll av økonomien (selv om nazismen lot den private eiendomsrett formelt bli stående); begge medførte en politikens totalisering over alle andre sfærer i samfunnet. Begge var aggressive, utadrettede ideologier, med en ekstrem nasjonalisme i kjernen.

Etter den 2. verdenskrig fikk totalitarianismeteorien – uansett vitenskapelig sannhetsgehalt og dens opphavsmenns hensikter – status som velegnet middel til å brennemerke Stalin, den tidligere allierte, med den samme moralske og politiske fordømmelse som Hitler ble gjenstand for.

Siden Stalin var essensielt uttrykk for den samme sivillsasjons-trussel som nazismen, kunne den politiske og moralske energi som før ble brukt mot nazismen, kastes videre østover. Dette var nyttig i den kalde krigens tid. Resultatet var at venstresiden i det meste av etterkrigstiden ikke vurderte totalitaria-

nismeteorien seriøst som annet enn et politisk slagord.

Så kom 1989. Alle kunne se hvor lett kommunister vrenget kappen og svingte mot høyre; de ble ofte ekstreme nasjonalister. Var det noe i den gamle totalitarianismens påstand at disse ytterpunkter virkelig berørte hverandre og var dyptgående beslektet? Så kom åpningen av arkivene. Lenin blir nå sammenlignet med Hitler; det var ikke noe brudd mellom ham og Stalin. I tallet på drepte synes stalinismen å ha vært den verste. Dødskampen mellom dem i 1941-1945 synes å vike for en gryende erkjennelse av en grunnleggende likhet. Nazismen og stalinismen så det liberale demokrati som sin hovedfiende. Disse to diktaturer med sin blanding av total mobilisering og bruk av moderne teknologi var det 20. århundrets særlige bidrag til despotiens mørke historie: det er mer som forener enn som skiller.

Dermed fremtrer et mønster. Det som var politisk ukorrekt før, er i ferd med å bli «mainstream» nå. I dag er ikke den kalde krigens behov for å brennemerke motstanderen til stede.

Marxismen som forståelsesform på universitetene er nærmest utdødd. Nå kan totalitarianismeteorien diskuteres uten brennhet politisk biklang. En historisering er i ferd med å sette inn. Nazismen blir ikke enestående. Dermed åpnes for en gammel erkjennelse: Vitenskapelig teoridannelse synes like mye å være avhengig av en ytre tidssituasjon med dens erkjennelsesbehov som av intellektuelle kriterier ene og alene. Det du ser er ikke bare langt på vei bestemt av *hvor* du står, men også *når* du lever. Teorier påvirkes av behov vi ikke alltid ser selv. Eller vi ser denne tidsavhengighet i ettertid. Lærdom av dette? Innsikten at alle sannheter synes å være provisoriske, og at i humanvitenskapene er det ikke som i geometrien noe fast punkt. Til erstatning kommer dette ene: dialogens og den redelige debattens enorme betydning.

Bernt Hagtvet

113353